

assert the national rights and liberties of «Russian people» for the first time believing in it's quality of rights with Polish and Lithuanian nations. However, the legitimizing of the regimental-centesimal (in the royal possessions) of the Cossack region started the process of the origin of institutions of future Ukrainian state. Some petty officers started to consider Zaporozhia Army as a protector of the interests of the common people and opened before it the possibility of free admission to the Cossack community (denying the differences in social status between unregistrated Cossacks and peasants and the common people). The analysis of quality markers of the Cossack petty officers of grounds to establish the fact of the political transition them into «pre-elite».

Key words: *Cossack petty officers, pre-elite, Zaporozhia Army, Commonwealth, Orthodox Church, Ukrainian (Ruthenium) people, Cossacks, the common people.*

Отримано: 14.08.2014 р.

УДК 94(477) "16/17"

В. Кононенко

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЗА ДОБИ І. МАЗЕПИ

В. Кононенко. *Модернізаційні проекти української центральної адміністрації за доби І. Мазепи.* У статті розглядається функціонування інституцій центральної української адміністрації за гетьманування І. Мазепи через призму пристосування «старизни» до викликів модернізації та запровадження нововведень. Зміни у Гетьманщині на рубежі XVII–XVIII ст. концептуалізовано у формі теоретичної моделі «поміркована модернізація». На основі історичних та історіографічних фактів доводиться, що мазепинська модернізація стала основою для подальших реформ у Гетьманщині 1710-х–1760-х рр. як українською, так і імперською адміністраціями. Особливу увагу приділено новаціям в управлінській, фінансово-мілітарній, культурній й освітньо-науковій та правовій сферах.

Ключові слова: *Гетьманщина, Іван Мазепа, поміркована модернізація, модернізаційні проекти, центральна адміністрація Гетьманщини.*

В. Кононенко. *Модернизационные проекты украинской центральной администрации в эпоху И. Мазепы.* В исследовании рассматривается функционирование центральной украинской администрации за время гетманства И. Мазепы в контексте приспособления «старизны» к вызовам модернизации и реализации нововведений. Изменения в украинской автономии на рубеже XVII-XVIII вв. концептуализовано в форме теоретической модели «умеренная модернизация». На основе исторических и историографических фактов доказывається, что мазепинская модернизация стала основой для дальнейших реформ в Гетманщине 1710-х–1760-х гг., проводимых как украинской, так и имперской администрациями. Особенное внимание уделено новациям в управ-

ленческих, фискально-милитарных, культурной и образовательно-научной, а также правовой сферах.

Ключевые слова: Гетманщина, Иван Мазепа, умеренная модернизация, модернизационные проекты, центральная администрация Гетманщины.

Гетьманування І. Мазепа, з огляду на різні політичні українські та російські інтереси, ще з XIX ст. стало полем битви для багатьох дослідників ранньомодерної Центрально-Східної Європи. На нашу думку, студії над поміркованою модернізацією¹, яка проводилася українською адміністрацією з кінця 1680-х та протягом 1700-х рр., сприятимуть хоча б частковому виведенню з глухого кута вивчення мазепинської тематики лише у площині вихваляння чи таврування гетьмана. Більше того, розуміння історії Гетьманщини неможливе без поглибленого вивчення явища поміркованої модернізації рубежу XVII–XVIII ст.

Той час характеризувався активним зусиллям монарших дворів та центральних адміністрацій великих і малих держав Європи у проведенні модернізації політичних інституцій, що у свою чергу призводило до змін у житті суспільства у цілому. Центральна українська адміністрація та гетьманський двір часів І. Мазепа не стали виключеннями з цього правила. Представники цих інституцій були зацікавлені у розвитку Гетьманщини. Вони відстоювали корпоративні інтереси еліти, що виливалося у захист «прав та вольностей», підтримували поширення влади українського правителя на інші території, підштовхували розвиток бюрократичного апарату, виступали за збільшення регулярного війська, опікувалися церковними проблемами, освітою, наукою тощо. Тому не дивно, що майже усі проекти мазепинської модернізації у наступні після «нещасливого шведського року» десятиліття продовжували впроваджуватися у життя як українською, так й імперською адміністраціями.

Зростання ефективності центральної адміністрації

Спроби пристосування гетьманом козацької адміністрації до нових умов багато у чому стали подібними до зусиль його попередника, оскільки обидва володарі булави намагалися підлаштувати старі інституції до нових потреб. Їхні нововведення полягали у посиленні гетьманської влади, розвитку найманої армії та фіскальної системи, вдосконаленні функціонування старшинських рад, інституцій генеральних старшин і полковосотенної структури Гетьманщини із залученням до вирішення цивільних і військових завдань «Значного військового товариства» тощо. Показове сприймання зміцненої гетьманської влади за І. Мазепа представив слуга київського полковника у сварці з російським солдатом у 1700 р.: «Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй цар. У вашего царя войско есть и наш царик същет столько же войска»².

Регіментар приділяв велику увагу формуванню власного двору, який передусім складався з освіченого українського духовенства, групи світ-

ських інтелектуалів та з особистих слуг, сітки клієнтів, довірених осіб й інформаторів. Чисельність оточення й клієнтів І. Мазепи, його господарського та церемоніального гетьманського двору вже на початку правління була значною³. Значення гетьманського двору у політичному житті простежується, приміром, з організації українських посольств. У більш ніж півтисячному посольстві до Москви 1689 р. було залучено 238 осіб з гетьманського двору, серед яких були 1 дворецький, 8 дворян, 1 знатний слуга, 57 слуг, 15 музикантів, 26 конохів та возників, 50 драгунів, 4 козаки та 4 покоєвих⁴.

Поступове зміцнення влади українського гетьмана як очільника центральної адміністрації протягом 1690-х рр. завершилося тріумфальною поїздкою до Москви у 1700 р.: він отримав орден Андрія Першозванного (другим в Російській державі після канцлера Ф. Головіна) та у своє розпорядження стратегічно важливу на південному прикордонні Новобогородицьку фортецю⁵. За десятиліття до цього цей форпост та його околиці стали об'єктом української колонізації, яку провадив гетьман відповідно до Московських статей від 20 вересня 1689 р.⁶.

Відтак, І. Мазепа протягом 1690–1700-х рр. мав сприятливі зовнішні та внутрішні умови для провадження широкомасштабної модернізації української адміністрації, фінансів, війська, судочинства тощо. Модель взаємовідносин, вироблена гетьманом та московським урядом в 1690-ті рр. перетворювала українську автономію на своєрідне напівнезалежне князівство на зразок Кримського ханства (котре було васалом Османської імперії, але мало значну внутрішню автономію та навіть суттєво впливало на політику свого сюзерена). Більше того, Гетьманщина для Московської держави 1690-х рр. стала важливою ланкою в модернізації останньої та у реалізації її зовнішньополітичних інтересів щодо виходу до берегів Чорного моря. З іншого боку, вже у ході Дніпровських походів спроби поміркованих нововведень української адміністрації увійшли у конфлікт з імперською радикальною модернізацією. У часи Великої північної війни (1700–1721 рр.) ці протиріччя ще більше посилювалися.

І. Мазепа у своїй політиці намагався врахувати інтереси еліти, які представлялися через Старшинську раду, та проводити свою діяльність спільно з останньою. Протягом довгого правління володарю вдавалося задовольняти інтереси українського нобілітету, дотримуючись ustalених політичних традицій. Приміром, І. Мазепа у листі на Січ від 12 лютого 1688 р. писав, що у Гетьманщині всі політичні справи вирішуються представниками еліти: «речі посполиті усіма військовими людьми розсуджуються»⁷. Цього гетьман дотримувався у таких важливих заходах, як юридичному оформленні стану козацтва чи впровадженні нового податку – оренди (аренди) тощо. Вже на Старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів но-

вих людей з посполитих⁸. Ця постанова була підтверджена у найвищому «законі» для Гетьманщини – Московських статтях 1689 р. українського гетьмана з російським протектором (п. 4). У тих же статтях було передано право вирішення введення оренд на розгляд українського гетьмана та Старшинської ради (п. 2)⁹. На Великодній Старшинській раді 1690 р. вирішено ввести оренди та давати їх «на громаду», однак остаточно це було закріплено лише у 1694 р.¹⁰.

Старшинська рада на кінець XVII ст. набула більш виразних рис законодавчого органу влади з певною регулярністю зібрань, порядком денним, представництвом, механізмами прийняття рішень. І. Мазепа, не зважаючи на посилення своєї влади, не зазіхав на переймання функцій Старшинської ради. Яскравим прикладом цього стала ситуація, коли у 1698 р. він повідомляв, що колишній полковник Р. Дмитрашко-Райча ганьбить його «при старшині та полковниках» і що він обвинуватить його на Різдвяній Старшинській раді¹¹. На цей час І. Мазепа користувався безмежною довірою Петра I та досяг зміцнення свого становища у Гетьманщині, проте він не наважувався самостійно покарати свого суперника.

За українського гетьмана в основних рисах сформувалося згадане «Значне військове товариство», котре стало своєрідною козацькою альтернативою шляхетській системі суспільно-політичного устрою. «Значні товариші» виконували різні управлінські цивільні та військові функції в обмін на преференції з боку українського правосуддя та можливість отримання нових маєтків. Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі значних товаришів (як і урядової старшини), стало твердження, що «сини підуть шляхами батьків»¹². Отож, «Значне військове товариство» закріпило існування старшинських династій, котрі формували еліту Гетьманщини.

Попри існування відносно сильної опозиції, за гетьманування І. Мазепа були рідкісні випадки фізичної ліквідації опозиціонерів, крім того гетьман особливо не перешкоджав збагаченню та просуванню по соціальній драбині неприхильних собі представників еліти. Наприклад, син його колишнього ворога – П. Полуботок – в 1705 р. став чернігівським полковником¹³. Саме можливістю долучення до багатства, статусу та влади своїх ворогів І. Мазепа хотів нейтралізувати старшинську опозицію і вийти з ситуації, яка призвела до поразки політики його попередника. Швидке формування політичної еліти, свідомо форсоване І. Мазепою (і центральною українською адміністрацією у цілому), стало важливою складовою поміркованої модернізації Гетьманщини. Хоча ця нова еліта мала риси традиційного центральноєвропейського нобілітету, проте набула їх за короткий проміжок часу, тоді як в сусідніх спільнотах (наприклад, Речі Посполитій) цей процес був набагато тривалішим¹⁴.

Одночасно з еволюцією української центральної адміністрації та гетьманського двору протягом 1680–1700-х рр. спостерігалось збільшення чисельності військових канцеляристів, які обслуговували бюрократичні структури Гетьманщини. За гетьманування І. Мазепа Генеральна військо-

ва канцелярія складалася з генерального писаря, реєнта, двох старших військових канцеляристів та військових канцеляристів¹⁵. Водночас чисельність канцеляристів, яких вдалося ідентифікувати С. Павленку, становила 32 чол.¹⁶.

Отож, з кінця 1680 та до кінця 1700-х рр. українська центральна адміністрація хоч і не зазнала суттєвої трансформації, однак виявилася здатною започатковувати та проводити помірковані реформи у таких сферах як: формування гетьманського двору, розвиток представницької інституції – Старшинської ради, збільшення чисельності канцеляристів, приєднання та колонізація нових земель, упорядкування фінансів і прив'язка надходжень від оренд до видатків на військо, церковна, культурна та освітня політика, ширше використання у судочинстві статутного права та юридичне оформлення станів тощо. Обмеженість цих нововведень за гетьманування І. Мазепи пояснюється не так тиском імперської влади, як потребою узгоджувати зміни з уже наявними традиціями, уявленнями та інституціями.

Модернізація у мілітарній та фінансній сфері

Важливим елементом модернізаційних проєктів 1680-х–1700-х рр. стали зусилля української центральної адміністрації у сфері фінансів та формування найманого війська. Ще попередник І. Мазепи, бажаючи зосередити владу у своїх руках і маючи зовнішньополітичні амбіції, намагався збільшити податкові надходження, що заклало основи для розвитку фінансів Гетьманщини. Наприкінці гетьманування І. Самойловича було поновлено оренди, надходження від яких тільки з Лубенського полку складало 17 тис. злотих¹⁷. Це дає можливість приблизно оцінити загальне надходження від оренд на приблизну суму у 100 тис. злотих¹⁸. Крім цього прибутку, український гетьман розпоряджався доходами з земель, які належали йому на ранг, приватними маєтками й різними дрібнішими натуральними та грошовими податками.

У модернізації війська за часів І. Самойловича показовим стало те, що попередник І. Мазепи не продовжив започатковану під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. позитивну тенденцію розвитку найманих частин, оскільки для правителів країн «шляхетської демократії» було немислим витрачати усі гроші, які надходили від збору податків, на військові видатки. Якщо І. Самойлович економив на виплаті найманцям, що було однією з причин втрати ним булави, то І. Мазепа намагався, хоч і не завжди послідовно, виправити цю ситуацію. За нового гетьмана компанійцям та сердюкам регулярніше виплачувалася платня за службу, а старшині найманих полків ще й надавалися маєтки¹⁹.

Особливості розвитку найманого війська Гетьманщини стають зрозуміліші у порівнянні з Річчю Посполитою. Наприклад, на кінець XVII ст.

українське постійне військо нараховувало 6 тис., тоді як більша у 4–7 раз за населенням сусідня країна на 1699 р. мала регулярну армію чисельністю лише в 18,25 тис.²⁰ Можна отримати ще краще співвідношення на українську користь, якщо порівняти військо Речі Посполитої з армією, яку мала б Гетьманщина за проектом 1688 р. Згідно з цим модернізаційним проектом, основні риси якого видно зі статейного списку Ф. Шакловитого, передбачалося мати близько 20 тис. боєздатних «виборних» козаків, найману кінноту та 6 тис. сердюків²¹.

Початок фактичного поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників» на локальному рівні припадає на кінець 1680-х – початок 1690-х рр.²² Намагання втілити цей проект підвищення боєздатності козацького війська фіксується і в другій половині 1690-х рр. Приміром, в універсалі про походи 1697–1698 рр., зазначалося, що козаки, котрі не несли військової служби, мали бути «помічниками» для «компанійців та піхотного товариства»²³. Також з універсалу І. Мазепи Слєцькому монастирю 1698 р. слідує, що на монастирських землях проживали козаки-«підпомічники»²⁴.

У наступному столітті І. Мазепа запропонував план поділу козацького війська на «реєстрових козаків» та підпомічників у важкий 1707 рік Великої північної війни (на квітневій раді у Жовкві)²⁵. Він же 22 серпня того ж року писав Г. Головкіну, що потрібно проводити реформування козацького війська поступово, починаючи з північних полків²⁶. За дослідженнями К. Кочегарова, протягом 1708 р. поділ на «виборних» та «підпомічників» торкнувся 11 тис. козаків з 5-ти лівобережних полків²⁷. Як відомо, реформи козацького війська у межах всієї Гетьманщини так і не сталося, зате ймовірність її проведення широко використовувалася у «війні маніфестів» 1708–1709 рр.

І. Мазепа, розуміючи складність реорганізації козацького війська, намагався збільшувати наймані війська з самого початку свого гетьманування. Отримавши булаву, гетьман утворив новий сердюцький полк та кінний підрозділ²⁸. Свідченням свідомого прагнення І. Мазепи розвинути найману армію стало те, що незважаючи на великі людські та фінансові втрати у Великій північній війні, на 1708 р. у ній налічувалося 10 постійних військових частин, 2-і з яких було створено не раніше 1705 р.²⁹

Отож, масштабний поділ козацтва на «виборних» і «помічників» до початку Великої північної війни та в її ході не вдався. З'єднання цивільної й військової адміністрації Гетьманщини призвело до відстоювання старшиною й козацтвом соціального status-quo. І. Мазепа намагався вирішити підвищення обороноздатності за рахунок збільшення найманого війська, втім умови 1700–1708 рр. з огляду на військові кампанії та зменшення надходжень від зовнішньої торгівлі не сприяли цьому.

Висока боєздатність українського війська (поширеного найманими частинами) за І. Мазепи була засвідчена у другому Кримському поході

1689 р., виправі під Казикерменом 4-тис. загону у 1690 р., рейдах на інших турецьких фортецях у першій половині 1690-х рр., дніпровських (1695–1698 рр.) й другому азовському (1696 р.) походах³⁰.

Приблизно у той час, коли російська армія, яка майже наполовину складалася з полків «нового строю», безуспішно намагалася оволодіти Азовом, «старе» російське й українське військо (бл. 100 тис. чол.) під керівництвом Б. Шереметева та І. Мазепи оволоділо дніпровськими фортецями (Казикермен, Мустріткермен, Мубеукермен та Ісламкермен), котрі знаходилися приблизно на відстані 70 км. від сучасного Херсону³¹. Укріплення Мустріткермена на острові Тавані³² були перетворені у військово-морську базу, з якої можна було здійснювати вихід у Дніпровський лиман. З цього часу для повного виходу до Чорного моря з лиману потрібно було лише оволодіти Очаковом та Кінбурном. Навіть здобувши тільки сильну очаківську фортецю, Російська держава і Гетьманщина як автономна її частина мали б вільний вихід до Чорного моря.

Цей успіх пояснювався використанням здобутого досвіду українських і російських вояків у війнах з військами Кримського ханства та Османської імперії впродовж попередніх десятиліть, вивченням українським командуванням району Нижнього Дніпра та багатолітньою підготовкою до оволодіння цими фортецями³³. Взяття придніпровських фортець у 1695 р. знайшло широке відображення у літописах, панегіриках і тодішній пресі, що було цілеспрямованою політикою гетьмана І. Мазепи³⁴.

Російська азовська вікторія 1696 р. певною мірою також завдячувала 15-тис. війську, високі бойові якості якого на кінець XVII ст. пояснюються запозиченням елементів річпосполитської та османської військової тактики³⁵. Якщо артилерійський обстріл фортеці й азовський флот заклали основні передумови взяття османського форпосту на Доні, то безпосередніми причинами азовської вікторії, як стверджує В. Заруба, стало підведення козаками валу за казикерменським способом та захоплення ключового бастіону. Відтак, у взятті цього укріпленого пункту головну роль відіграли козаки-гетьманці³⁶.

У 1696 р. планувався похід російсько-українських військ на Очаків, у ході підготовки якого було спущено на воду велику річкову флотилію, однак молодий російський цар після першого невдалого азовського походу не тільки проігнорував придніпровський регіон, де об'єктивно можна було б розвивати наступ, але й суттєво послабив дніпровську армію, що призвело до провалу походу³⁷. Армія Російської держави, за підрахунками Б. Девіса, на кінець 1690-х рр. нараховувала 280–320 тис. чол. з яких 60–70% належало до військ «іноземного строю»³⁸. Відповідно до цих підрахунків, для взяття Азова не було необхідності зменшувати дніпровську армію до таких розмірів, за яких вона втрачала стратегічну ініціативу в своїх діях. Це підтверджує висловлену гіпотезу, що конфлікт між модернізацією Російської імперії та поміркованою модернізацією Гетьманщини вже був наявний у часи дніпровських походів. Тоді ігнорувалися українські інтереси задля імперських реальних чи надуманих потреб.

Внаслідок ослаблення дніпровської армії у 1696 р. вдалося лише відбудувати укріплення Казикермена та Мубеуреккермена (Тавані), у зміцненні яких вагомими були зусилля українського регіментаря³⁹. У цей час в обороні південних рубежів Російської держави та Гетьманщини сталися важливі зміни в результаті використання досвіду попередньої боротьби з татарськими набігами⁴⁰.

До планованого походу на Очаків у 1697 р. було підготовлено великий флот, зокрема у Гетьманщині було спушено на воду 70 морських стругів та 600 човнів, у тому числі 50 суден, придбаних на особисті кошти І. Мазепа⁴¹. Свідченням серйозних намірів командування російсько-українських військ стосовно кампанії стало детальне вивчення очаківської фортеці. І. Мазепа 8 квітня 1697 р. інформував царя про те, що він володіє необхідними кресленнями фортеці⁴². Проте військові дії у травні – жовтні 1697 р. через невелику чисельність дніпровської армії перетворилися з наступального походу в оборону Казикермена й Тавані від переважаючих сил супротивника⁴³. Український регіментар виявив ініціативу в укріпленні дніпровських фортець й збільшення гарнізонів у них⁴⁴. Також І. Мазепа написав російському цареві, що для успішних дій дніпровської флотилії необхідно будувати судна на зразок турецьких і навіть надіслав до Малоросійського приказу спеціаліста, який умів їх будувати⁴⁵. У 1698 р. знову планувався похід на Очаків, для якого лише українськими козаками було спушено на воду 430 різних суден⁴⁶.

Підтвердженням недостатньої реформованості управління російської армії (і краще керівництво українською) у ході дніпровських походів став яскравий випадок уже по завершенню дніпровських походів. І. Мазепа у листі до російського царя від 1 листопада 1700 р. писав, що 6-тис. військо гетьманського регіменту, яке мало йти разом з російськими військами до Тавані та Казикермена, прибуло під Переволочну 7 серпня та прочекало останніх 12 тижнів⁴⁷.

Отож, діяльність української центральної адміністрації Гетьманщини та особливо самого регіментаря у дніпровських походах уміщується у рамки явища поміркованої модернізації. Українське командування, хоч і не завжди, виявляло гнучкість та відкритість до застосування нових тактик у протистоянні з ворогом.

Після Нарвської катастрофи регулярного війська, Петро I намагався виправити складну ситуацію різними шляхами, у тому числі й залученням «старих» козацьких військ. Коли росіяни зазнали поразки, наказний гетьман І. Обидовский (йому підпорядковувалося за різними джерелами 7,2–13,5 тис. козаків та охотників) знаходився на шляху від Пскова до Нарви. Українські війська, розміщені у Пскові, Гдові та Печерському монастирі, перейшли під керівництво вже відомого дніпровськими походами Б. Шереметьєва та у кількох сутичках позитивно себе виявили⁴⁸. Проте надалі українські війська, як показав О. Сокирко, не вдалося успішно модернізувати⁴⁹, водночас за вмілого використання найманих частин (для

прикладу, охочекомонників як легкої кінноти) вирішувалися важливі тактичні завдання⁵⁰. Відтак, проекти реформ війська засвідчили дотримання основного принципу поміркованої модернізації – вигідно підлаштовувати «старизну» під нові виклики та вдало вводити у життя елементи «новизни» з мінімальними втратами для суспільства.

Для зростання найманого війська й підвищення його боєздатності необхідні були кошти. Новий гетьман у фінансовій сфері поставив собі за мету повернутися до системи оренд. Проте нестабільна внутрішньополітична ситуація та пряма заборона українсько-російського договору 1687 р. на оренди змушувала його робити це поволі. Великим досягненням І. Мазепи став царський дозвіл стосовно введення оренди для фінансування найманого війська: це увійшло 2-м пунктом до Московських статей від 20 вересня 1689 р. Уже в жовтні 1689 р. (після повернення з Москви) гетьман почав проводити заходи щодо впровадження оренди на горілку, тютюн, дьоготь. На Різдвяній Старшинській раді прийнято рішення про введення оренди⁵¹. 7 березня 1690 р. царі наказали поновити оренди, які давали б прибутки як Генеральній військовій скарбниці, так і місцевим громадам (частина грошей йшла на озброєння козаків та оборону міст). На Великодній Старшинській раді того ж року було постановлено оренди давати «на громаду»⁵². Оскільки поновлення оренди не зустріло схвалення в нижчих прошарках суспільства, то її остаточно уведено лише після Великодньої Старшинської ради 1694 р.⁵³

Система оренд почала досить добре працювати вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. На 1701 р. оренди збиралися представниками громад з горілки, тютюну та дьогтю. За спостереженнями істориків, у 1700–1708 р. вони з Лівобережжя давали близько 180 тис. злотих, а з Правобережжя – 20 тис.⁵⁴ Як бачимо, надходження від оренд зросли приблизно у двічі у порівнянні з часами І. Самойловича⁵⁵. Втім, основним доходом Генеральної військової скарбниці залишалися гетьманські рангові маєтки. І. Мазепа отримав на ранг 19 624 двори (понад 100 тис. населення)⁵⁶. Зважаючи на те, що окремі двори у ті часи сплачували до 40 злотих⁵⁷ й те, що різні відкупи з маєтків давали великі прибутки⁵⁸, кожен двір міг давати не менше 25 злотих. Згідно з таким підрахунком дохід у Генеральну військову скарбницю з рангових маєтків становив 500 тис. злотих.

На гетьманування І. Мазепи, за спостереженнями О. Морозова, припадають певні зрушення і в митній справі:

«З приходом до влади Івана Мазепи митна система в Гетьманаті була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувалися на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш»⁵⁹.

За дослідженнями істориків мита щорічно приблизно давали 60 тис. злотих⁶⁰. Отож, враховуючи інші надходження у готівці до Генеральної військової скарбниці, прибутки центральних українських фінансів складало близько 800 тис. злотих чи 160 тис. руб. Обрахування приватних доходів гетьмана, які лише з приватних земель становили 125 тис. злотих⁶¹, полкових і міських скарбниць й натуральних зборів на різні ланки української адміністрації не входить у завдання нашого дослідження.

Сума 800 тис. злотих прибутку до Генеральної військової скарбниці для сучасників здавалася великою, однак чи була вона такою у співставленні з бюджетами сусідніх країн? Наприклад, на той час Річ Посполита з населенням 4,5-7 млн. мала видатки на суму 10 млн. злотих, що забезпечувало їй одне з останніх місць в Європі щодо розвиненості фінансової системи⁶². Якщо порівняти Гетьманщину, населення якої було приблизно в 4-7 разів менше, із західним сусідом у фінансовому плані, то, як видно з приблизного підрахунку податкових надходжень, українська скарбниця виглядала ще менш привабливо, ніж річпосполитська.

Таким чином, фіскальна система була найслабшою ланкою з інституцій Гетьманщини. Однак навіть вона демонструє, що українська центральна адміністрація в особі свого регіментаря намагалася проводити помірковану модернізацію податкової системи.

Підсумовуючи модеризаційні зміни у мілітарній та фіскальній сферах, слід відзначити, що за І. Мазепи: 1) вперше було чітко призначено статтю, котра передбачала надходження від оренд, на видатки сердюкам та компанійцям; 2) зроблено спроби реорганізації козацтва, поділивши його на «виборних» та «підпомічників», і суттєво збільшити наймані частини; 3) підвищено ефективність податкової системи.

Політика щодо Церкви, освіти та науки

У сфері церковної політики, освіти та науки модеризаційні проекти української адміністрації були передусім пов'язані з активною діяльністю освіченого гетьмана. Розбагатіла еліта, представники якої займали високі адміністративні посади, робила щедрі пожертвування на монастирі та храми, сприяла культурним і духовним змінам у суспільстві Гетьманщини.

У своїй церковній політиці український гетьман наслідував традицію української православної шляхти. Він підтримував Київську митрополію та всі її духовні, освітянські й наукові прагнення. Тому для здобуття більших можливостей для церковної просвітницької діяльності І. Мазепа сприяв збереженню реальної автономії Київської митрополії у складі Московської патріархії⁶³. Володар булави також допоміг відновити Переяславську єпископську кафедру, утворення якої почалося з 1695 р. й завершилося у 1700-1701 рр. Стараннями І. Мазепи нова єпархія отримала щедрі земельні пожалування по обидва боки Дніпра. Водночас гетьман підтримував і чернігівську архієпископію. І. Мазепа в якості православно-го політичного діяча брав активну безпосередню участь у духовному житті

Православної Церкви. Скажімо, у 1691 р. став організатором перенесення мощей Св. Варвари в батуринський монастир⁶⁴.

І. Мазепа зробив більш вагомий внесок у розвиток Києво-Могилянської академії, ніж його попередники та наступники. У листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 15 червня 1693 р. І. Мазепа просив матеріально підтримати Київський колегіум, у тому числі підтвердити його заходи⁶⁵. На кошти гетьмана було збудовано нове навчальне приміщення. За його сприяння Київська школа отримала підтвердження статусу Академії (здобутого за Гадяцьким договором в 1658 р. та підтвердженого королем і Сеймом Речі Посполитої у 1659 р.) російськими царями Іоанном і Петром від 11 січня 1694 р. та Петром від 26 вересня 1701 р.⁶⁶ У програму Київської школи було уведено викладання фізики та математики. Гетьман організував «канцелярський курінь» – дворічні курси для випускників академії, які готували юристів, дипломатів, секретарів на вищі посади в адміністрації Гетьманщини. Сам правитель особисто відвідував Академію, брав участь у наукових диспутах та спілкувався зі студентами латиною⁶⁷. Не випадково, що за гетьманування І. Мазепа у стінах Києво-Могилянської академії навчалося чи не найбільше студентів за всю її історію – близько 2 тис.⁶⁸ Щорічно на навчальні потреби студентів Києво-Могилянської академії з Генерального військового скарбу надавалося 200 руб. (чи 1000 злотих)⁶⁹. Крім піклування про Академію, І. Мазепа сприяв у 1700 р. відкриттю у Чернігові нового колегіуму⁷⁰.

І. Мазепа та його оточення стали меценатами у книговидавництві, перекладі текстів східних та західних християнських авторів, написанні нових творів як релігійного, так і світського змісту. Для прикладу, ієромонах Макарій Осніцький до 1692 р. збирав твори відомого східного Отця Церкви – Св. Єфрема Сірина та уклав з них збірник⁷¹, а особисто на замовлення І. Мазепа було перекладено та видано тлумачення Св. Григорія папи Римського на книгу Іова⁷².

І. Мазепа матеріально підтримував усі найбільші монастирі й церкви у Гетьманщині. Приміром, на будівництво та реконструкцію храмів та інших будівель у Києво-Печерській Лаврі було витрачено більше 1 млн. злотих. І. Мазепа став світським патроном церковних інтелектуалів Гетьманщини, зокрема доклав зусиль для посвяти майбутнього святого – Федосія Углицького в архієпископа Чернігівського, допоміг Дмитрію Ростовському, також причисленому пізніше до лику святих, у виданні другої частини «Четьї-Міней». Водночас представники церковної еліти, які відчували опіку з боку регіментаря, віддячували тим, що приурочували йому свої твори. Наприклад, Св. Дмитрій Ростовський присвятив гетьману «Руно орошеное», Стефан Яворський «Виноград Христовий», Св. Антоній (Стаховський) «Дзеркало божественного писання» та «Молитву за гетьмана Мазепу»⁷³. Активна церковна політика І. Мазепа підвищувала престиж українського правителя та відкривала перед ним можливість долучати до свого оточення талановитих церковних інтелектуалів.

Невід'ємним елементом модернізації суспільства Гетьманщини протягом 1680–1710-х рр. стала поступова секуляризація свідомості еліти. Як відзначив Дж. Кракрафт, у творчості Ф. Прокоповича, зокрема в його творі «Володимир» (1705 р.), відчутні елементи світського сприйняття світу⁷⁴. Також І. Мазепу прославляли не тільки церковні особи, але й світські інтелектуали, хоча їхні твори мали передусім релігійні сюжети⁷⁵. Цілком світським було щоденне проведення дозвілля (застілля, гра в шахи) у гетьманських резиденціях⁷⁶. Іншим свідченням модернізації життя еліти Гетьманщини стало входження у повсякдення вже звичних атрибутів західноєвропейського життя як: світських жіночих портретів, бібліотек, що значною мірою складалися з книжок нерелігійного змісту, виделок у сервіруванні столу тощо.

Таким чином, І. Мазепа свідомо проводив церковну, освітню та культурну політику з метою підвищення престижу своєї гетьманської влади.

Новації у судочинстві та праві

У сфері розвитку судочинства у кінці XVII ст. – початку XVIII ст. було звернено особливу увагу на «права» в якості регулятора дій регіментаря у відношенні як до московського царя, так і до підлеглих. У своїй внутрішній політиці український гетьман дотримувався тих юридичних норм, які були закладені у Коломацьких статтях 1687 р., нових договорах 1689 р., Литовських статутах та звичаєвому праві⁷⁷.

Щоб зрозуміти, в якому руслі розвивалося право у Гетьманщині у ті часи, показовими є такі приклади. У листі від 13 квітня 1692 р до царів регіментар просив перевести розгляд доносів у правове русло⁷⁸. Тобто гетьман фактично обмежував свою владу Генеральним військовим судом⁷⁹. Інше – у 1701 р. стародубський полковник М. Миклашевський мав контакти з впливовими особами з Великого князівства Литовського, але не був покараний «за зраду». Для його засудження потрібні були вагомі докази, а не лише факт листування з М. Коцелом⁸⁰.

Модернізація судочинства була тісно пов'язана з рецепцією Литовського статуту, яке у свою чергу містило низку норм римського права. Як відзначив О. Лазаревський, до кінця XVII ст. для полкового суду норми статутного права були не обов'язковими⁸¹. Наявність Статутів в представників адміністрації Гетьманщини свідчить про їх часткове використання в юридичній практиці. Після арешту І. Самойловича залишилася бібліотека, в якій поміж інших книг було 2 примірники Литовського статуту⁸². Щодо судочинства у містах з магдебурзьким правом, то Статут у них застосовувався ледь не після Хмельниччини. Для прикладу, у Борисполі з 1660 р. використовували статутове та магдебурзьке право⁸³. Вважається, що на цей час на українських землях найбільше використовувалися польськомовні видання Литовського статуту, передусім 1648 р. (1588 р. видано руською мовою; польські переклади XVII ст. – 1614, 1619, 1648, 1693, 1698 рр.)⁸⁴. З кінця XVII ст. Статут почали ширше використовувати і в полкових судах⁸⁵. Широке застосування Литовського статуту дало підста-

ви М. Грушевському на початку ХХ ст. зробити таку інтерпретацію цього процесу: «по судах і урядах міських і козацьких (представники української адміністрації – В. К.) уживають старі збірники законів – Литовський статут і Магдебурзьке німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу»⁸⁶.

Іншим доказом дотримання І. Мазепою правових засад стало те, що він, незважаючи на існування ворожо налаштованої опозиції, без очевидних доказів у суді не карав своїх опонентів. Більше того, український гетьман не тільки намагався дотримуватися юридичних норм, закладених у Коломацьких статтях і наступних договорах (угодах, листах та інших домовленостях), але й прагнув врегулювати стосунки між елітою та поспільством. У 1701 р. за рішенням Генерального військового суду було заборонено панщину, більшу ніж 2 дні на тиждень, що, як припускають дослідники, могло мати наслідки не лише для локальної місцевості Вервіківської сотні⁸⁷. У листуванні з російським царем Петром I український гетьман також неодноразово підкреслював, що Гетьманщина перебуває в Російській імперії на конкретних правах, які визначали її політичну автономію⁸⁸.

За І. Мазепи було фактично завершено та юридично оформлено поділ козацтва та поспільство на два стани. Вже на Старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів нових людей з посполитих⁸⁹. За Московськими статтями 1689 р. (п. 4) передбачалося, що козаки не мали права переходити до стану посполитих і навпаки. Це, з одного боку, стало завершальним кроком до формування станового суспільства української адміністрацією. З іншого – станове суспільство для Гетьманщини було більш прогресивним та функціональним, ніж егалітарна спільнота, де більшість населення «належала» до козацького стану, коли треба було платити податки. Водночас частина представників козацького стану намагалася ухилитися від несення військової служби у воєнний час. Тому український регіментар намагався втілити у життя становий суспільно-політичний устрій у Гетьманщині, що йому в цілому вдалося у кінці 1690-х – початку 1700-х рр.⁹⁰. Як свого часу відмітив О. Оглоблин, у 1701 р. видано гетьманський універсал, згідно з яким усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, але жили на своїх землях, повернуто до попереднього соціального статусу⁹¹.

Таким чином, модернізаційні проекти української адміністрації за гетьманування І. Мазепи уміщуються у концепцію поміркованої модернізації, яка здійснювалася у Центральній Європі, оскільки: 1) старі інституції пристосували до нових умов; 2) упорядковано фіскальну систему, наймане військо, зроблено спробу поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників»; 3) церковна та культурно-освітня політика сприяла зростанню престижу гетьманської влади; 4) зміни у судочинстві та юридичне виокремлення козацького стану фактично завершили формування станового суспільства. Нереалізовані ж модернізаційні проекти належали ще до більш масштабних.

Примітки

1. Автор у розумінні модернізації Гетьманщини відштовхувався передусім від наступних досліджень (у хронологічному порядку): Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715*. – Kingston and Montreal, 1986; Kamiński A. *Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*. – Cambridge, Mass., 1993; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996; *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791* / Ed. by S. Fiszman. – Bloomington and Indianapolis, 1997; Горобець В. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; Каменський А. *Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация*. – М., 1999; *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Gala. – Warszawa, 1999; Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007; Яценко В. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2007; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-century Europe: essays in honour of P. G. M. Dickson* / Ed. by C. Sttorns. – Dundee, 2009; Davies B. *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*. – London-New York, 2011 та ін. Перші авторські погляди щодо перспективи вивчення поміркованої модернізації Гетьманщини див.: Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12–13. – К., 2013. – С. 298–299; Кононенко В. [Рецензія на] Katarzyna Kuras. *Wspylpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryjskiego w czasach saskich*. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s. // Соціум. – Вип. 10. – К., 2013. – С. 294–295.
2. Див.: Bovgyria A. *Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2009–2010. – Vol. 31. – №1–4. – P. 532, пос. 16.
3. Павленко С. називає «найближчих довірників» у кількості 11 чол., родичів та свояків – 14 чол., канцеляристів – 32 чол.; «маловідомих мазепинців» – 11 чол., «духовних побратимів» – 14 чол., репресованих в 1708–1709 рр., прізвиська чи імена яких можна ідентифікувати – більше 130. Більшість з цих осіб входило до оточення Івана Мазепи, в тому числі і його двору, вже на початку гетьманування (Див.: Павленко С. *Оточення І. Мазепи: соратники та прибічники*. – К., 2004. – С. 35–63, 65–90, 204–205, 241–247, 250–278, 550–553).
4. Василевська О. Гетьманські дворяни, слуги і покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII – першій третині XVIII ст. // *Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць*. – К., 2012. – С. 103–104.

5. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 139.
6. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. – К., 2007. – С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 376–380. Про саму колонізацію див.: Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. – Харків, 2014. – С. 52.
7. Див.: Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 100.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. – Т. 5: 1633-1699. – СПб., 1853. – С. 220.
9. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. – К., 2007. – С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 376–380.
10. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 77–83.
11. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – Ч. 2. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права (далі – ПКВІЗВП). – Вип. 8. – К., 1930. – С. 52.
12. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 14955. – Арк. 4–6.
13. Ринсевич В. Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. – К., 2008. – С. 12.
14. Свідоме сприяння адміністрації у розвитку тих чи інших соціальних груп у ранній новий час можна розглядати через призму наздоганяючої модернізації.
15. Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 114.
16. Павленко С. Оточення Г. Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 204–205.
17. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 189; Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 53, 245.
18. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 79.
19. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 123; Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 66.
20. Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme. Studia Historica. – 2010. – № 8. – Р. 6.
21. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // КС. – 1890. – №5. – С. 215; Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті

- XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 508–509.
22. Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 508.
23. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 88. Початки поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників» припадають на кінець 1680-х – початок 1690-х рр. (Див. Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 508).
24. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К.-Львів, 2002. – С. 312–313.
25. Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 4. – М., 1842. – С. 257; Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 112.
26. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 263–264, 357, пос. 1530.
27. Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 354–356.
28. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 127.
29. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 97.
30. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 369–386.
31. Там само. – С. 384–386.
32. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // Україна і Центрально-Східній Європі (далі – УЦСЕ). – Вип. 7. – К., 2007. – С. 581.
33. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 117; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 375; Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЕ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 582.
34. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЕ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 582, Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 385;
- Іншим свідченням значної ролі козацьких військ в азовській кампанії 1696 р. стало внесення українськими істориками у «літописи» інфор-

- мації про те, як козаки підкорили Азов (Див.: Короткий опис Мало-росії (1340–1776) / Підг. до друку, вступ. стаття А. Бовгирі. – К., 2012. – С. 98–99; Черниговская летопись по новому списку // КС. – 1890. – № 5 (приложение). – С. 90). В сучасній російській історіографії наявна спроба зображення І. Мазепи як прогресивного діяча у російській чорноморській політиці (Див.: Богданов А. Взгляд современного историка // Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. – М., 2008. – С. 55–58; Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 104–110).
35. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. 7. – Т. 13–14. – М., 1962. – С. 533.
36. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 393.
37. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 116.
38. Davies B. Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. – London-New York, 2011. – P. 63. Під військами «іноземного строю» розумілися усі формування, так чи інакше модернізовані від часів Олексія Михайловича до Петра Олексійовича включно.
39. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЄ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 594–595).
40. Для відсічі татарських вторгнень використовувалася стара система комунікації, згідно з якою російські війська підходили до південного кордону Гетьманщини лише після царського указу (тобто після того, як татари з ясиром та награбованим поверталися у свої землі). І. Мазепа запропонував швидку систему реагування – гетьманські та російські війська виступали проти татар, як тільки ті були помічені добре організованою українською розвідкою (Див.: Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років) // УЦСЄ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 591).
41. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 249, 695; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 458–459; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 399–400.
42. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. – Т.2. – К., 2010. – С. 504–505; Станіславський В. Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСЄ. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 490.
43. Станіславський В. Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСЄ. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 496–497.

44. Там само. – С. 502–503.
45. Там само.
46. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – Т. 16. – СПб., 1885. – С. 158–159; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 504.
47. Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепа за 1699–1700 роки // УІСС. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 271.
48. Сокирко О. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 249–259; Його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 521–525; Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепа за 1699–1700 роки // УІСС. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 277–278. О. Сокирко вважає цифру 7,2 тис. найбільш вірогідною (Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 249).
49. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 100–112; Його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 515–518, 521–528.
50. В кінці листопада 1708 р. драгуни генерал-лейтенанта К. Ренне розгромили шведську піхоту, яка охороняла дивізійний обоз, але відступили від переважаючих сил волоської та компанійської кінноти (Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 112).
51. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 77–78.
52. Універсали Івана Мазепа / Упорядн. І. Бутич. – К.-Львів, 2006. – С. 190–191.
53. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 81.
54. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 215; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 82–83.
55. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 79.
56. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 213.
57. Там само. – С. 224–225.

58. Приміром, С. Владиславич протягом 3-х років заплатив за поташ з гетьманських маєтків 100 тис. золотих (Див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-К.-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 106).
59. Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 210.
60. Таку цифру використовують у своїх дослідженнях С. Павленко й Т. Таїрова-Яковлева (Див.: Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 215; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 82–83). Втім, це дуже приблизна оцінка, оскільки «евекта» та «індукта» лише з 1 травня – до 1 вересня 1705 р. склали 13066 руб. 93 коп., тобто близько 65 тис. злотих (Див.: Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 209).
61. Обраховано за запропонованою нами схемою, прибутку у сумі 25 злотих з кожного з 5059 приватних дворів І. Мазепа. Цифра приблизна, хоча б з огляду на те, що частину дворів гетьман надав представникам свого оточення (Див.: Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 215–217).
62. Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme. Studia. Historica. – 2010. – № 8. – Р. 6–7.
63. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 34–40.
64. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 142–143, 161.
65. Листи Івана Мазепа / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. – Т.2. – К., 2010. – С. 397–398.
66. Втім, Київській школі не вдалося набути правового статусу, який мали Краківська чи Віленська академії (Див.: Яременко М. Освітня стратегія козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 421, пос. 129).
67. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 142.
68. Див. розвідку стосовно наведеної кількості студентів: Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепа: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять / Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять» 15–17 жовтня 2008 р. (Київ-Полтава). – К., 2009. – С. 156–195.
69. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1988. – С. 127. Ця сума для забезпечення потреб студентів була замалою, її слід розглядати як символічну.

70. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 122–123.
71. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. 453.
72. Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук. – Вып. 1. – М.-Л., 1956. – С. 137.
73. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 126–129; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 95–96, 129, 143.
74. Sracraft J. Prokopovyc's Kiev period reconsidered // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – №2 (June). – V.2. – P. 146.
75. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 62; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 143.
76. Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663–1734 рр. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – С. 44–45; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 129.
77. З кінця XVII ст. в судочинстві Гетьманщини стали активно використовувати «Литовський статут» (Див.: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С. 17).
78. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передм. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74.
79. Там само. – С. 74.
80. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888. – С. 30.
81. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. – 1898. – № 7-8. – С. 86.
82. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 35, 40.
83. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. – 1898. – № 7-8. – С. 88.
84. На початок XVIII ст. виникла потреба у перекладі Литовського статуту з польської мови на зрозумілу староукраїнську (Див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 160, 163).
85. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С. 17.
86. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 338.
87. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упорядн. І. Бутич. – К.-Львів, 2002. – С. 379; Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа: постаць, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 73.
88. Детальніше див.: Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // УЦСЄ. – Вип. 12-13. – К., 2013. – С. 311–312.

89. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 220.
90. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 72–73.
91. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–К.–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 136.

V. Kononenko. Modernization Projects of Ukrainian Central Administration during Time of Ivan Mazepa. The study examined the functioning of the Ukrainian central administration in 1687–1709 in the context of adaptation the traditions to the challenges of modernization and implementation of innovations. Changes in the Hetmanate presented in the form of a theoretical model of «moderate modernization». It is investigated that Mazepa modernization became the basis for further reform in Hetmanate in 1710s-1760s by both Ukrainian and imperial administration. Particular attention is given to innovations in management, fiscal-military, cultural and educational, and judicial fields.

Key words: *Hetmanate, Ivan Mazepa, moderate modernization, modernization projects, central administration of the Hetmanate.*

Отримано: 16.10.2014 р.

УДК 94(477.43)“17-18”:322

А. Філінюк

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ЕТНОРЕЛІГІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

А. Філінюк. Православна церква в етнорелігійних трансформаціях у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. У статті на основі введення в науковий обіг значного числа архівних і опублікованих документів, вивчення та осмислення наукової літератури зроблено спробу на основі сучасної методології простежити причини, тенденції та особливості етноконфесійних змін у Правобережній Україні і місце в них православної церкви від часу її приєднання до складу Російської імперії в 1793–1795 рр. до середини XIX ст. Наголошено на тому, які чинники впливали на трансформації в церковно-релігійному житті регіону. Підкреслено, як на місце і роль священнослужителів вплинуло переведення їх на державне фінансування. Обґрунтовано положення про те, як держава нейтралізувала православну церкву як конкурента за владу і чинника українського національного та політичного сепаратизму. Зауважено, що із востанням Правобережжя в політичний організм імперії національний чинник став переважати над релігійним, хоч часто й виступав під релігійною оболонкою. Доведено, що здійснені царизмом, який взяв під жорсткий контроль релігійне життя, церковні заходи спрямовувалися на